

Щоденник прочитання щоденника

Ульріх Шмід

Istvan Eorsi. Tage mit Gombrowicz. – Leipzig: Kiepenheuer und Witsch. 1997. 338 p.

У ХХ столітті аж надто великого поширення набула хвороба інтелектуалів – графоманія. Але інтелектуал не був би інтелектуалом, якби не вмів перетворювати ваду на перевагу. Відтак графоманія стала однією з найважливіших ознак його самовизначення. Передусім це стосується тоталітарного минулого Східної Європи, де приватне писання розглядалося як порушення державної монополії на виробництво текстів. Інтелектуал пишався своїм приватним змаганням із грандіозним апаратом держави і без друкарської машинки був так само немислимий, як пролетар із нею.

Там забагато писали, а от читали порівняно мало. Тому угорський публіцист Іштван Ерші (нар. 1931 року) зробив надзвичайно важливу справу, коли вгамував свій потяг до невтримної балачки й написав твір, де читанню надано більше уваги, ніж писанню. Його книжка «Дні з Гомбровічем» – оповідь про дуже особисте прочитання твору, що став одним із найвизначніших літературних явищ ХХ століття: тритомного Гомбровічевого «Щоденника», де висвітлено найбільші теми нашої доби. Дуже цікаво простежити, як Ерші формує власну позицію в постійній дискусії з Гомбровічем. Тут немає спорідненості: провокативні твердження «Щоденника» привабили Ерші як нагода висловити власну думку або принаймні заперечити. Гомбровічеві можна закинути багато що, але тільки не брак цілеспрямованої гостроти. Це унаочнює вже самий початок його щоденника, безсмертне надбання літературної афористики: «Понеділок: я. Вівторок: я. Середа: я. Четвер: я». Моносилабичний гімн власному «єго» виражає життєву тему Гомбровіча, яка є водночас темою його творчості. Далі в своєму щоденнику він опише цей аспект відверто: «Слово „я“ таке фундаментальне й таке глибоко внутрішнє, таке наповнене найвідчутнішою, а отже, й найсправжнішою реальністю, таке непомилне, як провідник, і тверде, мов кремій, що замість глузувати з нього ліпше впадимо перед ним навколішки. Мені здається, що я ще не досить фанатичний у своєму захопленні собою і досі не знаю, – можливо, остерігаючись інших людей, – як віддатися цьому покликанию з такою категоричною відчайдушністю, щоб дійти до самої суті. „Я“ – це найважливіша і, либонь, єдина проблема, яку я маю, єдиний із моїх літературних героїв, перед яким я справді схиляюся». Гомбровічеве програвме самомилювання дає Ерші привід до лінгвістичного аналізу займенника першої особи. На його думку, «я» – це найдемократичніший з усіх займенників, бо ж кожна

Фото Гомбровіча з книжки Bruno Schulz «Księga listów», Краків, 1975.

людина може застосувати його до своєї персони. Проте Ерші неабияк стурбований мінливою гнучкістю цього займенника. Адольф Айхман міг сказати на своєму процесі в Єрусалимі: «Я ніколи не був антисемітом; але так мене навчили, що коли ти відкрив справу, ти повинен її закрити». І цей же таки займенник мав право вжити й Атілла Йожеф за рік до свого самогубства: «Я хочу бути щасливим». Для них обох, і для Айхмана, і для Йожефа, «я» було центром світу – і все у світі було цікавим лише тією мірою, якою воно співвідносилось так чи інак з оцим самим «я».

Ерші подає своє прочитання Гомбровічевого щоденника у формі щоденника: кожен запис датований і пов'язує читача з реальним життям. Однак ні Гомбровіч, ні Ерші не розводяться багато ані про політику, ані про події свого особистого життя. Ця нехоть до автобіографічності улягає певній унутрішній логіці. Обидва письменники не вважають себе випадковим продуктом світової історії або власної біографії. Це не означає, що обидва жили в історичному вакуумі. Правда якраз у протилежному: початок Другої світової війни захо-

пив Гомбровіча в Аргентині – туристична подорож перетворилася на заслання, яке тривало 23 роки; Ерші просидів чотири роки у в'язниці після повстання 1956 року. Проте багатьох важливішими за біографічні факти є філософські концепції, що їх використовує «я», аби вписати себе в те, що можна назвати його призначенням. У випадку Ерші інтенсивна розумова праця, спрямована на те, щоб збагнути сенс існування, тісно пов'язана з читанням. Кожна книжка як один з ударів долі – ось найкоротша формула для цієї найважливішої категорії в інтелектуальній біографії Ерші. Саме книжки вирішально впливають на його самосприйняття. Маркс і Лукач сформували свідомість Ерші так енергійно, що він навіть за ґратами уявляє себе «правильним» марксистом, якого заперотили до в'язниці марксисти «неправильні».

Мабуть, не випадково, що Ерші довгий час плекав намір написати п'єсу про іншого письменника, який хворів літературою, – про Генріха фон Кляйста. У п'єсі мало йтися про останній день поета, перед тим як він та його кохана наклали на себе руки. «Кляйст у Ванзе з пишногорудою

Генрієттою Фогель, у той час хворою на рак матки». П'єса так і не була написана, тому що трагедія неминуче перетворилася б на фарс. Від серйозності до безглуздя завжди один крок, коли людина самохіть відбирає в себе життя з ідеологічних міркувань. У цьому випадку акт самогубства можна розглядати як спробу осмисленого самовираження в ситуації, цілком позбавленій смислу. Це звучить як суперечність – і справді є суперечністю, що має також гротесковий вимір.

Ерші підсумовує свої думки про Кляйста в бликучому есеї та вставляє його у свою книжку про Гомбровіча. Ерші бачить причину життєвої трагедії Кляйста в його внутрішніх боріннях: з одного боку, Кляйст – типовий зразок дисциплінованості, він повністю всотує в себе правила соціальної поведінки; з другого боку, він також аутсайдер, який крок за кроком відходить від істеблішменту. Його самогубство засвідчило, що далі відходити йому було вже нікуди, тільки в смерть. До віктимології читання Кляйст також має стосунок. Поета вкидає в розпач Кантова філософія, що відсуває кінцеву істину на недосяжну відстань; Кляйст не бажає жити у світі, якого він не спроможний ані відчутти, ані пізнати, у світі, де людина мусить організувати своє життя – і то за якнайсуворішими правилами. Ерші характеризує Кляйста як письменника, чия бурхлива емоційність спричиняє нерозв'язний конфлікт із застиглою системою суспільних вартостей, яку він, проте, неспроможний зламати. Поставлена перед цією дилемою, поетична уява Кляйста починає снувати ті дражливі інтриги, що їх Гете сприймав як украй неокласичну «плутанину емоцій».

Кілька ліній ведуть від Кляйста до Гомбровіча й далі до Ерші. Всі троє – аутсайтери: Кляйст – як вразливий мрійник у середовищі пруської аристократії, Гомбровіч – як банківський клерк, що пише тільки для власного прочитання, Ерші – як марксист-дисидент, змушений жити під гнітом соціалістичної тиранії. Всі троє перебувають у полоні національних міфів, усі троє шукають виходу зі своєї національної обмеженості, але так його й не знаходять. 1809 року Кляйст пише війновничий антифранцузький «Катехізис для німців» і водночас у п'єсі «Битва Армінія» описує німецького племенного вождя, який перетворюється на страховище, покликане служити національній ідеї; Гомбровіч невтомно критикує ґлянсуватий польський самоїмідж, але впертості його нападок якнайпереконливіше доводить, що він так і не зміг звільнитися від «польського комплексу»; Ерші як представник міської єврейської інтелігенції з усіх сил намагається пояснити самоочевидність своєї мадярської сутності – зусилля, які мають сенс лише в контексті сільського антисемітизму, вельми поширеного в

Угорщині. Можливо, що саме аутсайдерська позиція цих трьох авторів розбуджує в них дуже загострене відчуття моралі: навіть найменше порушення морального світового порядку відбивається на ньому згубно, досить найменшої несправедливості, щоб поставити під сумнів моральну гармонію світу. Саме в таких міркуваннях закорінені тероризм, що виникає з гіпертрофованого уявлення про мораль, як це зобразив Кляйст у «Міхаелі Кольгаасі». Коли з Кольгаасом вчинили несправедливо, він удається до кривавої помсти і в кінцевому підсумку розплачується власною смертю за те, що сам собі надав право розпоряджатися життям інших. Приблизно на таких самих позиціях стоїть і Гомбрович: строго кажучи, гуманність і справедливність — несутимісні. Не допомагати нікому — це справедливіше, аніж допомогти кільком. Врятувати

кількох — це гуманніше, аніж не врятувати нікого. Для Ерші справжня ганьба полягає навіть не у фізичній неможливості дати раду всьому людському горю, з яким ти стикаєшся. Куди гіршою видається йому колізія між добрим домашнім господарюванням і катастрофою, несумісність хатнього затишку й телевізійного екрану з картинами жорстокого насильства. Сучасна проблема моралі — це проблема суспільства, яке знає все і не робить нічого. Сучасна людина близька до Бога не лише у своїй могутності, а й у своїй байдужості до моральних проблем. Біблійний Йов мав усі підстави дорікати Богові — і йому, на відміну від людини сучасної, навіть пощастило почути відповідь. У двадцятому столітті людина втратила право звинувачувати пасивного Бога, бо сьогодні вона й сама спроможна втручатися в перебіг подій. Ерші

називає цю ситуацію «ганьбою одночасності» — одночасності шикарних апартаментів і бомб, які сиплються з неба на голови людям, пікників на лоні природи й роздутих животів, швидкісних автомобілів і голодної смерті дітей.

Обурення Ерші всіма цими контрастами спрямоване й супроти постмодернізму. Глобальну досяжність усіх явищ, їхніх зв'язків і переплетінь Ерші не сприймає як новий світ необмежених можливостей — на відміну, від, скажімо, Франсуа Ліотара. В сучасних храмах споживання та втіхи всі вартості приносяться в жертву на олтар байдужості. Більше не існує ієрархії цінностей, доба великих авторитетів пішла в небуття. Маркс мав свій час, Фройд мав свій час — а тепер це лише окремі голоси в хорі можливих світоглядів. Для Ерші постмодерністська одночасність опустошує всі зміни. Немож-

ливо навіть полемізувати з умами, які перебувають у такому стані: протест не зустріне протидії, а буде просто інтегрований у всеосяжну великодушність постмодернізму. З цього погляду Ерші — інтелектуал у традиції Александра Герцена, Івана Франка та Ісаї Берліна. Його думка пропонує чітко визначені вартості й боронить ясно окреслену позицію. Життя й читання, ув'язнення й Гомбрович дуже тісно поєднані у свідомості Ерші. Для своїх переконань він знайшов вельми елегантну форму презентації: написав щоденник свого прочитання щоденника іншої особи. Можливо, в цій концепції ховається зародок нового літературного жанру. Це не означає, що ви повинні написати книжку, якщо ви хочете успішно прочитати «Дні з Гомбровичем» Ерші. Але чому б вам і не спробувати? □

Автопортрет, писаний у підпіллі

Елеонора Соловей

Академік Сергій Олександрович Єфремов іще за життя став легендарною особою. Одну з легенд про нього відбила навіть «Українська літературна енциклопедія»: після краху УНР він, мовляв, «деякий час перебував на Зх. Україні, зокрема у Станіславі...». А тимчасом від установа на Україні радянської влади й до амністії 1921 року для «контрреволюціонерів» Єфремов переховувався на Київщині і безпосередньо в Києві. Зокрема на це вказує запис, який він пізніше, 15 лютого 1924 року, зробив у своєму щоденнику.

Сергій Єфремов вів його впродовж семи років — від 1 травня 1923-го до 20 липня 1929 року — до арешту. Щоденник складають сім (за кількістю років) дрібно і щільно списаних блокнотів і зошитів невеличкого формату. В окремих місцях текст зазнав «згасання» і пошкоджень (на щастя, незначних). Документ уже підготовлено до друку, і лише брак коштів на видання затримує його прихід до читачів.

Доля цього щоденника схожа на трагічну долю його автора. В домі Єфремова жив його племінник студент Микола Павлушков. Заарештований раніше за академіка, на допитах у ГПУ він розповів про щоденник і про сховок, де автор його тримав. Під час слідства у «справі Спілки визволення України» щоденник уже був у слідчих, хоча Єфремов про це ще не знав.

Наступні 60 років щоденник перебував у ГПУ-НКВД-КГБ. Коли 1989 року Єфремова та інших засуджених у «справі СВУ» зреабілізували, щоденник було передано до Інституту архівознавства Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського, і він увійшов до колекції матеріалів про репресованих діячів науки України.

Сергій Єфремов назвав Шевченків щоденник «літературним авто-

портретом». З цілковитою підставою можна назвати так щоденникові записи й самого Єфремова. Попри стриманість, він постає перед нами напрочуд виразно — дивовижно цілісною натурою, наділеною фантастичною працьовитістю, вимогливі-

стю (передусім до себе, але й до інших), непохитністю життєвих принципів.

Що змушувало заваленого різною роботою, часто перевтомленого академіка впродовж майже семи років дрібно мережити сторінки щоденника? Навіщо він завдавав собі

ще й цього труду? Адже прекрасно розумів, що ці записи можуть стати свідченнями проти нього, і свідченнями далеко небезпечнішими, ніж ті, що згодом силоміць видували з нього слідчі, поставивши його на чолі змістифікованої організації СВУ?

Двічі на сторінках щоденника Єфремов цитує Шевченкові рядки: «...Розважаю / Дурную голову свою / Та й кайдани собі кую, / Як ці добродії дознають...» — немов ставить їх епіграфом до своїх нотаток. То що це — необачність, легковажність, наївність? А може, переконаність, що це потрібно для майбутнього? Саможертвний дарунок нащадкам, що колись по крихтах відтворюватимуть правдиву картину доби. І ще, мабуть, особлива віра в силу і цінність писаного слова, документу. А ще — духовна самотність, відчуття «безчасся» і своєї невчасності, несуголосності з «ною» добою.

Щоденник був формою протесту, виявом «внутрішньої еміграції». Єфремов цілковито й категорично не приймає доби, на яку припав останній період його життя. Намагаючись бути безстороннім хроністом (хоч йому, людині живій і пристрасній, це не завжди вдається), фіксувати факти, робити зарубки для пам'яті, — він, проте, саме з приводу доби не раз скрушно й розпачливо вигукне: «не було гірших часів, та не було й більш падлючих». І вже на прикінцевих сторінках: «...нема куди од цього чортівського шабашу сховатись...». У господарчому, економічному занепаді, у моральному здираванні, «душевному травматизмі» він бачить ознаки неминучого краху режиму («прижиму», за його словцем) — тим більше, що спостерігає такі настрої в багатьох людей із різних верств. Проте життєвий досвід, розважливий аналітичний розум підказують йому, що є чинники, які утримували цей лад надовго. І серед

Фото Сергія Єфремова з «Енциклопедії українознавства»